

UOT 343.1

**MƏHKƏMƏ NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNİN
BİR ELM SAHƏSİ KİMİ ANLAYIŞI VƏ ƏHƏMİYYƏTİ****Ə.Ə.QASIMOV, K.HÜSEYNOVA***Bakı Dövlət Universiteti**haci-arastun@rambler.ru*

Məqalədə nitq mədəniyyətinin bir elm sahəsi kimi anlayışı və əhəmiyyəti araşdırılmışdır.

Nitq mədəniyyətindən danışarkən, birinci növbədə, bu anlayışın məzmununu aydınlaşdırmaq, başa düşmək lazımdır. Başqa sözlə, «nitq» və «mədəniyyət» sözlərinin məzmununu açmaq gərəkdir. Nitq dil anlayışı ilə sıx bağlıdır. Bunlar bir hadisənin iki cəhətidir. Dil dedikdə, ünsiyyət vasitəsi olan sözün xüsusiyyətləri, yəni onun səs tərkibi, morfoloji quruluşu, bir-biri ilə əlaqə formaları, sözlərdən cümlə düzəltmək qaydaları kimi cəhətlər nəzərdə tutulur.

Açar sözlər: nitq, dil, natiq, monoloq, dialoq, poliloq

Müasir dövr, müasir həyat inkişaf etmiş elmi-texniki və mədəniyyət dövrüdür. Bu dövr hər bir şəxsin yüksək nitq mədəniyyətinə malik olmasını tələb edir. Bəs, nitq mədəniyyəti nədir? Nitq mədəniyyəti dedikdə, natiqin və ya danışan şəxsin ədəbi dilin orfoepik, leksik, üslubi, qrammatik və digər sahələrinin ümumiləşdirilmiş və normalaşdırılmış səviyyələrinə uyğun şəkildə söyləməsi, fikrini izah etməsi nəzərdə tutulur. Çünki nitq mədəniyyəti xalqın ümumi mədəni səviyyəsinin tərkib hissəsində aparıcı rola malikdir. Başqa sözlə, nitq mədəniyyəti şəxsiyyətin bütövlüyünü və mənəvi kamilliyini hərtərəfli aşkara çıxaran mühüm bir vasitədir. Nitq mədəniyyəti, gözəl və rəvan danışığı vərdişi bir tərəfdən natiqin dünyagörüşü, hazırlıq dərəcəsi, estetik və etik zövqü, digər tərəfdən isə fitri istedadı ilə bağlıdır. Belə ki, öz çıxışlarında nitq mədəniyyəti normalarına riayət edən şəxsin nitqi mədəni nitq adlanır (3, 249-250).

Nitq mədəniyyəti ümumi mənəvi mədəniyyətin tərkib hissələrindən biridir. Xalqımızın müstəqillik və suverenlik əldə etdiyi indiki dövrdə hərtərəfli inkişaf etmiş şəxslərin tərbiyə olunması tələbi dil mədəniyyətini də vacib məsələ kimi qarşıya qoyur. Azərbaycan dili hazırda sözün əsl mənasında dövlətimizin rəsmi dilidir, geniş və şəriksiz ictimai ünsiyyət vasitəsidir. Hər cür dəftərxana işləri, rəsmi sənədlər, mətbuat, radio və televiziya verilişləri və s. bu dildə aparılır. Ayrı-ayrı ixtisas sahələrinə, müxtəlif dil duyumuna mənsub olan adamlar öz arzu-istəklərini, təklif və tövsiyələrini, xalqın ədəbiyyatı, tarixi mədəniyyəti, dövlətin daxili və xarici siyasəti və s. bağlı fikirlərini öz ana

dilində – Azərbaycan dilində şərh edir, söyləyirlər (1, 4). Dil böyük bir xəzinənin – insan mənəviyyatının açarıdır, onu əks etdirən güzgüdür. Dil xalqın varlığını təmin edən əsas amillərdən biridir. Dil fikrin ən incə cizgilərinin, qəlbin ən dərin ehtiraslarının, şüur və düşüncənin, həyəcan və iztirabların ifadəsidir. Dil, ana dili xalqın ruhudur. Hər bir xalqın öz vətəni, ana dili olduğu kimi, bizim ana dilimiz də Azərbaycan xalqının fikrinin, müşahidələrinin, düşüncəsinin, əqidə və məsləkinin, bir sözlə, bütövlükdə onun şərəfli tarixinin, milli ruhunun ifadəsidir (8, 150).

Respublikamız yalnız dövlət müstəqilliyi qazandıqdan sonra ana dilimiz, həqiqi mənada, əməli şəkildə dövlət dili statusu qazandı. Müstəqilliyimizin sonrakı illərində prezident olmuş Ümummilli lider, Ulu öndərimiz Heydər Əlirza oğlu Əliyev cənabları Azərbaycan dilinin Konstitusiyaya hüququnun həyata keçirilməsinə, onun inkişafına, tətbiq dairəsinin genişlənməsinə xüsusi diqqət və qayğı göstərmişdir. O, qeyd edirdi ki: «Bizim birinci nailiyyətimiz o olmalıdır ki, öz dilimizi Azərbaycanda hakim dil etməliyik. Hər bir azərbaycanlı öz ana dilini bilməlidir, bu dildə səliss danışmalı və bu dili sevməlidir». Belə bir şəraitdə kütlələrlə daima təmasda olan natiqlərin üzərinə böyük vəzifələr düşür. Onlar əməli fəaliyyətində dildən yüksək səviyyədə istifadə etmək bacarıq və vərdişlərinə yiyələnməklə, bu keyfiyyəti digərlərinə də aşılmalıdırlar (1, 6-7).

Heydər Əliyevin istər Sovet imperiyası, istərsə də müstəqillik dövründə Azərbaycan dili uğrunda apardığı mübarizəni, bu dilin müdafiəsinə yönələn mücadiləni dərk etmək üçün onun Azərbaycan Respublikasının yeni Konstitusiyaya layihəsinin dövlət dili haqqında maddəsinin geniş müzakirəsində söylədiyi nitqinə diqqət yetirmək yerinə düşər. Hələ Sovetlər dövründə Ulu öndərin Azərbaycan dövlət dilinin Azərbaycan dili olması uğrunda apardığı mübarizənin şahidi oluruq: «1977-78-ci illərdə biz yeni Konstitusiyayı qəbul edərkən bu məsələ, şübhəsiz ki, əsas məsələlərdən biri idi. Biz yeni Konstitusiyada Azərbaycanın dövlət dilinin Azərbaycan dili olması barədə maddə hazırladıq. Ancaq bu maddə Moskvada çox böyük etiraza səbəb oldu. Belə izah edirlər ki, başqa respublikalarda bu yoxdur, buna ehtiyac yoxdur. Mən indi sizin vaxtınızı alıb bunların hamısını geniş danışmağa ehtiyac duymuram. Ancaq o vaxt mən Sovetlər İttifaqının rəhbərləri ilə, Kommunist Partiyasının rəhbərliyi ilə çox gərgin danışıqlar apardım. Sübut etməyə çalışdım ki, bizim dövlət dili Azərbaycan dili olduğunu öz Konstitusiyamıza yazmalıyıq və yazacağıq» (10, 3-4). Prof. M.M.Məmmədovun tədqiqatlarının nəticələri ilə razılaşaraq, bildirmək istərdik ki, öz nitqinin düzgünlüyü, kamilliyi, estetik, estetik, məntiqi və psixoloji təsir gücü ilə dinləyicilərə, tamaşaçılara nümunə olmuş Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev cənabları öz çıxışlarında, məruzələrində, nitqlərində, müxtəlif görüşlər zamanı söhbətlərində, yeri düşdükcə, Azərbaycan dilini, nitq mədəniyyətini inkişaf etdirmək haqqında bir sıra maraqlı, nəzəri və elmi fikirlər, tövsiyələr, mülahizələr də söyləmişdir. Keçmiş Sovetlər İttifaqında çox mürəkkəb və çətin şəraitdə də siyasi rəhbər kimi ustalıqla respublikamızda dil

siyasəti aparmış Ulu öndər, XX əsrin 90-ci illərindən sonra da müstəqil Azərbaycanın başçısı, prezidenti kimi bu məsələni yenə diqqət mərkəzində saxlamışdır. Heydər Əliyev cənablarının nitq mədəniyyəti və onu inkişaf etdirmək haqqında söylədiyi fikirləri belə ümumiləşdirmək və səciyyələndirmək olar: 1) Xalqımızın mənəvi varlığı kimi ana dilini – Azərbaycan dilini sevmək; 2) Ana dilini dərindən və mükəmməl öyrənmək; 3) Ana dilinin tədrisini yüksəltmək və onu səmərəli etmək; 4) Dilin zəngin lüğət tərkibindən və böyük söz ehtiyatından bacarıqla istifadə etmək; 5) Dilin qayğısına qalmaq, onun saflığını qorumaq, onunla fəxr etmək; 6) Dilimizin – nitqimizin gözəlliyini duymaq, öyrənmək, mənimsəmək və bu gözəlliyi hər zaman, hər yerdə təbliğ etmək, bu dildə düzgün danışmaqla hamıya nümunə olmaq (8, 153-154).

Nitq mədəniyyətindən danışarkən, birinci növbədə, bu anlayışın məzmununu aydınlaşdırmaq, başa düşmək lazımdır. Başqa sözlə, «nitq» və «mədəniyyət» sözlərinin məzmununu açmaq gərəkdir. Nitq dil anlayışı ilə sıx bağlıdır. Bunlar bir hadisənin iki cəhətidir. Dil dedikdə, ünsiyyət vasitəsi olan sözlün xüsusiyyətləri, yəni onun səs tərkibi, morfoloji quruluşu, bir-biri ilə əlaqə formaları, sözlərdən cümlə düzəltmək qaydaları kimi cəhətlər nəzərdə tutulur. Bu vasitə və qaydalar özlüyündə donuqdurlar, yalnız ünsiyyət prosesində tətbiq olunduqda, onlardan istifadə etdikdə canlanırlar, yeni keyfiyyət qazanırlar. Dil vasitələrinin, qaydalarının ünsiyyət prosesində tətbiqinə isə nitq deyilir. Nitq mədəniyyəti ifadəsində mövcud olan «mədəniyyət» sözü isə çox geniş anlayışdır. O həm maddi, həm də mənəvi sahələrə aid edilə bilər. Məsələn, danışq mədəniyyəti, hüquq mədəniyyəti, təsərrüfat mədəniyyəti və s. «Mədəniyyət» sözü hamı tərəfindən dəyərləndirilən və qəbul olunan cəhətləri əhatə edir. Məsələn, məişət mədəniyyəti dedikdə, məişətdə hamı tərəfindən bəyənilən və tətbiq edilə bilər məsələlər nəzərdə tutulur, yaxud davranış mədəniyyəti ifadəsi insanlar arasında hamı tərəfindən dəyərləndirilən və qəbul edilən normaları, qaydaları əhatə edir. Bu anlamda, dil vasitələri (yaxud vahidləri) və qaydaları ünsiyyət prosesində hamı tərəfindən dəyərləndirilib bəyənilirsə, qəbul edilirsə, bu, nitq mədəniyyəti hesab oluna bilər (9, 4-5). «Mədəniyyət» termini ilk dəfə 1767-ci ildə Şotlandiya filosofu A.Fergüson işlətməmişdir. Bu anlayış geniş anlamda xalq və millətin maddi-mənəvi inkişaf səviyyəsini, həyat və fəaliyyətin xüsusi sahəsini bildirir. Dar anlamda «mədəniyyət» insanların mənəvi həyat sahəsinə aid edilir. Mütəxəssislər mədəniyyətin 259 tərifini qeyd edirlər. Hər bir dövrün və xalqın öz mədəniyyəti vardır və o, cəmiyyətin inkişafı ilə dəyişib, zənginləşir. Xalqımızın milli mədəniyyəti qədim olduğu kimi, onun dil mədəniyyəti də tarixin qədim kökləri ilə bağlıdır. Azərbaycan xalqının milli mədəniyyəti özünün zəngin mədəni irsinə əsaslanır. Bu mədəniyyətin mühüm bir qolu nitq mədəniyyətidir. Nitq mədəniyyəti ümumxalq mədəniyyətin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Bu mədəniyyət xalqın mədəni səviyyəsini göstərən faktorlardan biri və önəmlisidir. Mədəniyyət dil vasitəsilə yaranmışdır. Bir xalqın kökü, mədəniyyəti ana dilindən başlanır (5, 5).

Ümumiyyətlə, «nitq mədəniyyəti» özü geniş anlayışdır. Nitq mədəniyyəti

yəti terminini mədəniyyət sözü ilə qarışdırmaq olmaz. İnsanlar mədəniyyət dedikdə, əsasən, təlim-tədris ocaqlarını, məktəb, klub, kitabxana, kino-teatrları, tamaşa salonlarını, tarix-ölkəşünaslıq muzeylərini, mədəni sözünü isə təhsilli, tərbiyəli anlamında başa düşürlər. Mədəniyyət sözü həyatımıza dərinlən sira-yət etmiş, insanın həyat və fəaliyyətinin bütün sahələrini əhatə edən çox işlək anlayış olmuşdur (məsələn, hüquq mədəniyyəti, həkim mədəniyyəti, oxu mədəniyyəti və s.). Sadalanan anlayışlar arasında danışiq mədəniyyəti ifadəsi özünə-məxsus yer tutur. Danışıq mədəniyyəti bilavasitə insanla bağlı olduğu üçün sadalanan və digər fəaliyyət sahələri ilə bağlı insanların ədəb-ərkan, qanacaq və əxlaq normaları daxil olmaqla danışığı nəzərdə tutulur. İnsan mədəniyyətinin ayrılmaz hissəsi olan nitq mədəniyyəti dil normalarının məcmusu kimi təzahür tapır (6, 6-8).

Nitq mədəniyyəti bir elm sahəsi kimi dilçiliyin bir şöbəsidir. Nitq mədəniyyəti elmi – nitqşünaslıq da hesab edilə bilər. Bu elm sahəsi ədəbi dilin normalar sistemini, danışıq etikasını, yazılı və şifahi nitq formasını və s. məsələləri öyrənir və nitqi inkişaf etdirməyə xidmət edir. Nitq mədəniyyəti qrammatik cəhətdən cümlələri düzgün qurmaq, fikri aydın dəqiq və məntiqi ardıcılıqla, ədəbi bir dildə, bəzən tələffüz normalarını gözləyərək ifadə etməyi bacarmaq deməkdir. Nitq mədəniyyəti nitqin ədəbi dil normalarına uyğunluğunu, dilin ifadə vasitə və imkanlarından nitqin məqsəd və məzmununa müvafiq şəkildə istifadə etmək bacarığını, dilə yaxın olan vahidlər sisteminin normalaşdırılmasını, təkmilləşdirilməsini, nitqin düzgünlüyü meyarlarının müəyyənləşdirilməsi problemlərini, dil, hadisə və proseslərin inkişaf xəttini, üslubiyat məsələlərini araşdırır. Nitq mədəniyyəti ümumi anlayışdır. Onu adi və yüksək mədəni nitq kimi, nitqlə dilin münasibəti, nitq ünsiyyətinin növləri – monoloq, dialoq, poliloq və nitq formaları – yazılı və şifahi nitq baxımından öyrənmək olar (4, 5).

Mədəni nitq hamı üçün aydın, sadə və başa düşülən, ahəngdar və gözəl, ardıcıl, səlis və məntiqli olmalıdır. Nitqdə bu amillərə əməl edildikdə, nitq cəlbedici və maraqlı olur. Natiqin ən böyük ustalığı, ləyaqəti onun nitqində yalnız vacib olan məsələləri şərh etmək deyil, həm də vacib olmayan məsələləri açıb ağartmamaqdır. Çünki nitq mədəniyyəti yalnız natiqin fərdi zövqündən, istəyindən asılı olaraq yox, ümumxalq mədəniyyətinin vahid inkişafı ilə tənzim olunur. Mədəni nitq – ədəbi dilin müasir normalarına əsasən söylənilən nitqdır. Ziyalı, alim, jurnalist və s. iqtisadi, siyasi, mədəniyyət, elm və s. sahələrə aid çıxışları mədəni nitqə misal ola bilər (3, 250-252).

Nitq mədəniyyəti bir elm sahəsi kimi mədəni nitqin problemləri (*mədəni nitqin elmdə işlənilib müəyyən edilmiş meyarları sistemə paraqrafın sonunda diqqət yetiriləcəkdir – Ə. Qasımov*) ilə yanaşı natiqlik bacarığının da problemlərini öyrənir.

Nitq mədəniyyəti və natiqlik nəzəri və təcrübi fəaliyyətin nəticəsidir. Nitq materialının hazırlanması nəzəri, onun ifası isə təcrübi əhəmiyyət kəsb edir. Hazırda dünya əhalisi arasında insanların dialoqa girməsinin zəruriliyi

qlobal problemlərdəndir. İnsanların mədəni səviyyəsi inkişaf etdikcə nitq mədəniyyətinə tələbat artır (5, 6).

Şifahi nitq mədəniyyəti hələ qədim dövrlərdən xüsusi bir fəaliyyət sahəsi olan natiqliklə bağlıdır. Natiqlik, əsasən nitqin şifahi formasına adi olub, təsirli, gözəl danışmaq qaydalarından bəhs edir. Natiqlik bacarığı hər bir adam üçün faydalıdır, xüsusilə ictimai-siyasi fəaliyyət göstərənlər üçün zəruridir. Natiqlik bacarıqları hər adamın öz istədiklərini başqalarına çatdırmaq, onlara təsir göstərmək, onları öz təsiri altına almaq üçün əhəmiyyətlidir, həm də şəxsin nüfuzunun artması, hörmət qazanması üçün mühüm amillərdən biridir. Bəziləri belə hesab edir ki, hamı nitq mədəniyyətinə, natiqlik peşəsinə yiyələnmə bilməz, bunun üçün xüsusi istedad olmalıdır. Bəziləri isə əks fikirdədirlər və onlar hesab edirlər ki, hətta nitqi qüsuru olanlar da nitq mədəniyyətinə, natiqlik peşəsinə yiyələnmə bilirlər. Bu şərtlə ki, onların nitq cihazı, danışmaq üzvləri normal olsun, ciddi söy göstərsinlər, mənəvi-fiziki cəhətdən zənginləşməyin qayğısına qalsınlar, yaradıcılıq axtarışları aparsınlar, məşqlər etsinlər (2, 8-10).

Hər bir insan elə danışmalı, nitqini elə qurmalıdır ki, dinləyicilər onu nəinki başa düşməli, həm də onun danışığına həvəslə qulaq asmalı, ondan həzz almalıdırlar. O, bu hal vərdişə çevrildəndən, danışığının arzu olunduğunu eşidib biləndən sonra nitqinin mənalı və məzmunlu olmasına daha diqqətli olacaqdır. Doğrudur, bu heç də asan başa gəlmir, hamıda yaxşı alınmır, bunun üçün böyüklə böyük, kiçiklə kiçik dilində danışmaq, nə barədə, nə məqsədlə, harada, hansı şəraitdə kiminlə və ya kimlərlə danışdığını bilmək və bunları mütləq nəzərə almaq vacibdir. Nitq mədəniyyətinə yiyələnmək üçün dilin lüğət tərkibinə dərinləndən bələdlik, onun fonetik, leksik-semantik, frazeoloji və qrammatik normalarına yiyələnmək, dil qanunlarını nitqdə düzgün tətbiq edə bilmək zəruridir. Söz ehtiyatı zəngin olan, sözlərin məna çalarlarını nitqində düzgün əlaqələndirməyi bacaran, geniş erudisiyalı insan öz fikrini çətinlik çəkmədən məntiqi cəhətdən ifadə etmək qabiliyyətində olur (6, 8).

N. Kərimbəyli qeyd edir ki, natiqlik sənəti sənətlərin tacıdır, o, Siserona iqtibasən yazır ki: «Ancaq müdrik adam həqiqi natiq ola bilər. Natiq dialektikin müdrikliyini, filosofun düşüncəsini, dərin fikirlərini, şairin sözləri mənalandırmama bacarığını, hüquqçunun möhkəm yaddaşını, tragiklərin səsindəki intonasiyanı özündə yaşatmalıdır. Filosof natiqdən aşağı səviyyədə durur, çünki hər filosof natiq ola bilmir, natiq isə filosofların öyrəndiyi bütün bilikləri əxz etməyi bacarır». N.Kərimbəyli belə bir sual qoyur ki, bəs həmin natiq hansı keyfiyyətlərə malik olmalıdır? Daha sonra, özü bu suala cavab olaraq sadalayır: cəsarətə, iradəyə, güclü ruha, güclü məntiqə, fəlsəfi düşüncə tərzinə, söz ehtiyatına, söz düzəltmə yaradıcılığına, sözü, fikri istədiyi variantda oynatmaq bacarığına, güclü yaddaşa, bütün elm sahələrindən yüksək məlumatlılığa, bilgiyə, ən çətin və dar macallarda iti və qəti düşünmə bacarığına, intuisiyaya, fikrin qısa, dəqiq, aydın və məqamında ifadə etmək qabiliyyətinə, nitqin doğuracağı təsirləri əvvəlcədən hiss etmək uzaqgörənliyinə və daha sonra qeyd edir ki, bütün bunlar Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev cənablarının nitqində ehtiva edilirdi (7, 8).

Ədəbiyyatda, haqlı olaraq, qeyd edilir ki, nitq mədəniyyətinin əsas vəzifəsi hər hansı bir hadisənin gedişinə təsir göstərməkdir. Siyasət, iqtisadiyyat, elm, mədəniyyət məsələlərinin inkişafında nitq mədəniyyətinin mühüm əhəmiyyəti vardır. Nitq mədəniyyətinin insan həyatında ən böyük əhəmiyyəti intellektual nitq formalaşdırmaqdır. Nitq insana qiymət vermək üçün ən böyük meyardır. Nitq mədəniyyətinin bir elm sahəsi kimi konkret predmetini müəyyən etmək onun üçün çətindir ki, o, praktik fəaliyyət tələb edən bir sahə olaraq ümumiliyi ilə digər elmlərdən fərqlənir. Nitq mədəniyyəti dildən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə qayda-qanunlarını öyrənir. Nitq mədəniyyətinin ən mühüm şərti ədəbi dil normalarına əməl etməkdir. Bu mədəniyyət nitq fəaliyyəti nəticəsində meydana çıxır. Nitq fəaliyyəti dedikdə, nitqin təzahürü üçün lazım olan ictimai psixoloji və fizioloji aktların sistemi başa düşülür (5, 6, 8).

Nitq mədəniyyətinin bir elm sahəsi kimi konkret predmetini müəyyən etmək çətin olsa da, bu elmin nəyi, daha doğrusu nələri araşdırdığını sadalamaq mümkündür. Belə ki, nitq mədəniyyəti bir elm sahəsi kimi nitqin ədəbi dil normalarına uyğunluğunu, dilin ifadə vasitə və imkanlarından nitqin məqsəd və məzmununa müvafiq şəkildə istifadə etmək bacarığını, dilə daxil olan vahidlər sisteminin normalaşdırılmasını, təkmilləşdirilməsini, nitqin düzgünlüyü meyarlarının müəyyənlənməsi problemlərini, dil, hadisə və proseslərin inkişaf xəttini, üslubiyyət məsələlərini araşdırır (4, 6).

Nitq mədəniyyətinin bir elm sahəsi kimi məhkəmə nitq mədəniyyəti üçün əhəmiyyəti ümuminin xüsusi üçün əhəmiyyəti kimi izah edilə bilər. Məhkəmə nitq mədəniyyəti ümumi nitq mədəniyyəti elminin bir sahəsi, bir istiqaməti kimi nəzərdən keçirilə bilər. Bununla belə, nitq mədəniyyəti elminin əsas müddəaları (nitqin növləri, formaları, qaydaları, natiqlik bacarığının göstəriciləri və s.), xüsusilə də mədəni nitqin cavab verməli olduğu meyarlar sistemi məhkəmə nitqlərinə də birbaşa şamil edilir. Bəli, məhkəmə nitqləri də ictimai-siyasi nitqlərin bir növünü təşkil edir və onlar qanunla müəyyən edilmiş prosedur qaydaları ilə yanaşı məhz nitq mədəniyyəti elmi tərəfindən müəyyən edilmiş qaydalara da cavab verməlidir. Məhz, nitq mədəniyyəti elmi tərəfindən müəyyən edilmiş meyarlara cavab verən məhkəmə nitqləri mədəni nitq hesab edilə bilər.

Aristotelə görə, natiqin etosu (üstün cəhəti) danışıdığı mövzu haqda yaxşı biliyə və yaxşı xarakterə malik olmasından ibarətdir. Aristotel və Siseron hesab edirdilər ki, natiq öz üstün cəhətinə yalnız nitqində müraciət edə bilər və nitqinin birinci hissəsinin inam yaratmağa həsr etməlidir. Klassik natiq Sokrat hesab edirdi ki, auditoriyada öz üstünlük və inamının inkişaf etdirilməsi hətta natiqin danışığından öncə başlanılır. Dinləyicilər, təbii olaraq, natiq və yazıçılara şübhə ilə yanaşırlar. Dinləyicilər natiqin danışıqlarının doğruluğunu mühakimə etmək üçün onun keçmişinə (bunadək necə bir adam olaraq tanınmasına) istinad edirlər (11).

Əvvəldə qeyd etmişdik ki, mədəni nitqi digər nitqlərdən fərqləndirən meyarların sisteminə nəzər salacağıq. Hesab edirik ki, işin bu hissəsində həmin

meyarların sisteminə və mahiyyətinə nəzər salmağın vaxtı çatmışdır. Xatırlatmaq istərdik ki, aşağıdakı sadalanan meyarlar sistemi bizim tədqiqat işi üçün birbaşa əhəmiyyət kəsb edir, çünki mədəni nitqin bir forması kimi məhkəmə nitqləri də aşağıdakı meyarlara cavab verməlidir. Nitq mədəniyyətinə dair elmi ədəbiyyatda mədəni nitqin aşağıdakı meyarlara cavab verməli olması bildirilir (1, 34-62):

- 1) Mədəni nitq aydın olmalıdır.
- 2) Mədəni nitq yığcam olmalıdır.
- 3) Mədəni nitq təmiz olmalıdır.
- 4) Mədəni nitq düzgün olmalıdır.
- 5) Mədəni nitq zənginliyi ilə seçilməlidir.
- 6) Mədəni nitq sadə olmalıdır.
- 7) Mədəni nitq orijinallıq tələbinə cavab verməlidir.
- 8) Mədəni nitq münasib olmalıdır.
- 9) Mədəni nitq rabitəli olmalıdır.

Müasir dövrün ən istedadlı natiqlərindən bəhs edərkən, Ümummilli liderimiz, Ulu öndər Heydər Əliyev cənablarının natiqlik fəaliyyətini qeyd etməmək mümkün deyil. AMEA-nın Dilçilik İnstitutunun sabiq direktoru AMEA-nın müxbir üzvü A.Axundov xatirələrini danışarkən qeyd edir: «bir dəfə Ulu öndərimiz məni və İnstitutun bir neçə əməkdaşını yanına çağırmışdı. O, söhbətə başlamazdan əvvəl üzünü mənə tərəf tutaraq soruşdu: «Nə işlə məşğul olursunuz?» Mən Azərbaycan dilinin ayrı-ayrı sahələri üzrə tədqiqatların aparılması, kitabların yazılması, müxtəlif məzmununda lüğətlərin tərtib olunması və s. məsələlər barədə məlumat verdim. Cavabımdan razı qaldı və dedi: «Bunlar öz yerində, bəs nitq mədəniyyəti ilə bağlı nələr etmişsiniz? Siz bu sahəyə daha çox fikir verməlisiniz ki, xalq öz dilində sərbəst danışa bilsin». H.Əliyev Azərbaycan dilini çox sevirdi və bu dildə danışmağı ilə fəxr edirdi. Ulu öndərin nitqi həqiqi mənada yaradıcı fəaliyyət idi. O, bir natiq kimi zəngin söz ehtiyatına malik idi. Danışarkən duruxmaz, söz axtarmaq üçün fikirləşməzdi. H.Əliyev yüksək nitq mədəniyyətinə sahib idi. O öz səfərbəredici nitqi, danışq tempi, manerası, jestləri, mimikası və s. ilə auditoriyanı ələ alar, öz ideyalarını dinləyicilərə aşılayardı. Hələ 1987-ci ildə Azərbaycan yazıçılarının VII Qurultayında H.Əliyev nitq söyləyərkən xalqın sərvəti olan dilin təkmilləşdirilməsi və zənginləşdirilməsində, onun lüzumsuz dialekt sözlərindən, jarqon ünsürlərindən təmizlənməsində nitq mədəniyyətinin əhəmiyyətini xüsusilə qeyd edərək demişdir ki: «Azərbaycan ədəbi dilinin saflığına, kütlələrin nitq mədəniyyətinə daim qayğı göstərilməlidir» (1, 25-28).

Sevinclə bildirmək lazımdır ki, Ümummilli liderin nitq mədəniyyətinə və ana dilinə qarşı qeyd edilən münasibəti bu gün ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən qorunub, inkişaf etdirilir. Həqiqətən də, nitq mədəniyyəti təkcə nəzəri fənn, bir elm sahəsi deyildir, bu bir dil siyasətidir, dilin və dil normalarının təbliğ edilməsidir. Prezident İlham Əliyev cənablarının «Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə

dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında» 23 may 2012-ci il tarixli Sərəncamında dövlətçiliyimizin başlıca rəmzlərindən olan ana dilinin istifadəsinə və tədqiqinə dövlət qayğısının artırılması, ölkəmizdə dilçilik elmi sahəsində vəziyyətin əsaslı surətdə yaxşılaşdırılmasını təmin etmək baxımından son dərəcə mühüm bir sənəddir. Sərəncam nitq mədəniyyəti məsələlərinə də diqqətin artırılması, bu sahədə aparılacaq işin məzmunca genişlənməsi, keyfiyyətə yaxşılaşması üçün yetərinə əhəmiyyətli və faydalıdır (1, 30-31).

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev N.Ə. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Dərs vəsaiti. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 288 s.
2. Cəfərquliyev M.Ə. Azərbaycan Respublikasının cinayət prosesi. Dərslik. Bakı: Qanun, 2008, 768 s.
3. Cinayət qanunları külliyyatı / B.C.Kərimov, F.Y.Xəlilov, S.O.Əliyev. Bakı: Hüquq yayın evi, 2014, 1184 s.
4. Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqları. Dərslik. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2013, 506 s.
5. Hacıyeva İ.H. Nitq mədəniyyəti. Dərs vəsaiti. Bakı: Bakı Universitetinin nəşriyyatı, 2011, 245 s.
6. Həsənova S.Q. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyat. Dərslik. Bakı: ADPU nəşriyyatı, 2005, 194 s.
7. İsmayılov İ.İ. Məhkəmə etikasının bəzi məsələləri. Dərs vəsaiti. Bakı: ADPU, 2007, 265 s.
8. Qasımov Ə. Məhkəmə nitq mədəniyyətinin əsas istiqamətləri, Bakı, 2010.
9. Məmmədov M.M. Ana dili və nitq mədəniyyəti məsələləri // Dirçəliş – XXI əsr, 2001, № 45, s. 150-160.
10. Ritorika. Tarix, nəzəriyyə, praktika. Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti / tərtibçi Q.Y.Abasova. Bakı: Turan evi, 2008, 460 s.
11. Туркова В.В. Тактика поддержания государственного обвинения (лжесвидетельство и изменение обвиняемым показаний в суде) /Актуальные проблемы совершенствования законодательства, правоприменения и правовых теорий в России и за рубежом. Материалы Международной научно-практической конференции. Челябинск, 3 декабря 2009 г., с. 346-350.

ПОНЯТИЕ И ЗНАЧЕНИЕ СУДЕБНОЙ РЕЧЕВОЙ КУЛЬТУРЫ КАК ОБЛАСТИ НАУКИ

А.А.ГАСЫМОВ, К.Е.ГУСЕЙНОВА

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются понятие и значение речевой культуры как области науки. Говоря о культуре речи, прежде всего, необходимо уточнить и понять содержание этого понятия. Другими словами, необходимо прояснить значение слов «речь» и «культура». Речь тесно связана с понятием языка. Это два аспекта события. Под языком мы имеем в виду особенности слова, являющегося средством общения, такие как его звуковой состав, морфологическая структура, формы общения друг с другом, правила построения предложений из слов.

Ключевые слова: речь, язык, оратор, монолог, диалог, полилог.

THE CONCEPT AND SIGNIFICANCE OF SPEECH CULTURE COURT AS A FIELD OF SCIENCE

A.A.GASIMOV, K.E.HUSEYNOVA

SUMMARY

The article examines the concept and significance of speech culture as a field of science.

Speaking about the culture of speech, first of all, it is necessary to clarify and understand the content of this concept. In other words, it is necessary to clarify the meaning of the words "speech" and "culture". Speech is closely related to the concept of language. These are two aspects of the event. By language, we mean the features of a word that is a means of communication, such as its sound composition, morphological structure, forms of communication with each other, rules for constructing sentences from words.

Keywords: speech, language, speaker, monologue, dialogue, polylogue